

Marek Wierzbicki

Instytut Pamięci Narodowej Delegatura w Radomiu

ORCID 0000-0001-8937-3257

STAN BADAŃ NAD STOSUNKAMI POLSKO-ŻYDOWSKIMI NA ZIEMIACH POLSKICH POD OKUPACJĄ SOWIECKĄ W LATACH 1939–1941

Wstęp

Stosunki polsko-żydowskie pod okupacją sowiecką to jeden z najbardziej kontrowersyjnych tematów w najnowszych dziejach Polski. Z powodu skomplikowanych relacji między Polakami a Żydami w pierwszej połowie XX w., każda z tych społeczności inaczej je postrzega. Problematyka ta budzi także sprzeczne opinie historyków, zarówno polskich, jak i zagranicznych.

Wiedzę na ten temat czerpiemy z pierwotnych źródeł historycznych, takich jak dokumenty instytucji i organizacji, wspomnienia i relacje świadków epoki, artykuły prasowe, zdjęcia, filmy, a także z opracowań naukowych lub popularnonaukowych, przygotowanych przez dziennikarzy, naukowców czy publicystów. Każda z dużych grup społecznych, etnicznych lub narodowych, zamieszkujących obszar wschodniej Polski okupowanej przez państwo sowieckie (z wyjątkiem Białorusinów, którzy w przeszło 90 proc. składali się z niepiśmiennych lub mało piśmiennych chłopów) pozostawiła po sobie któreś z wymienionych źródeł lub wiele pisanych na ich podstawie opracowań monograficznych albo popularyzatorskich. Te subiektywne świadectwa odzwierciedlają przeważnie punkt widzenia przedstawicieli danej

grupy etnicznej, ukazując jedynie część ówczesnej rzeczywistości lub interpretując ją zgodnie z doświadczeniem historycznym danej społeczności. Niewiele jest prac, które wykraczałyby poza schemat wyznaczony przez tworzone w ten sposób historiografie narodowe czy grupowe (np. ziemiańską). Dlatego takie publikacje naukowe spotykają się zwykle z poparciem własnej społeczności i dezaprobatą innych. Największe kontrowersje budzą spojrzenia na przeszłość właściwe historiografom polskiej, litewskiej, ukraińskiej i izraelskiej. Do tej grupy można dołączyć też historiografię sowiecką, która wprawdzie już się nie rozwija, ale pozostawiła po sobie liczne publikacje z mocno zarysowaną lub przerysowaną tezą.

W niniejszym artykule skoncentruję się na najważniejszych publikacjach naukowych historyków z wymienionych wyżej grup, uwzględnię także historiografię amerykańską. Na ich charakter i wartość merytoryczną wpłynęło niepodjęcie badań nad interesującą nas problematyką w Polsce przez wiele lat po zakończeniu II wojny światowej. Polityka władz Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz Związku Sowieckiego uniemożliwiła zajmowanie się tymi tematami aż do 1989 r. Z tego powodu stosunki między Żydami a Polakami pod rządami okupacyjnymi władz sowieckich stanowiły *terra incognita* aż do upadku systemu komunistycznego. Brak rzetelnej wiedzy, podbudowanej badaniami naukowymi, utrwalił wiele negatywnych stereotypów i uprzedzeń oraz ugruntował liczne przemilczenia, półprawdy i zwykle kłamstwa, które kształtowały myślenie kolejnych pokoleń o postawach ludności polskiej i żydowskiej pod okupacją sowiecką ziem polskich w latach 1939–1941.

Historiografia polska

Luki w badaniach starali się wypełnić polscy historycy emigracyjni i izraelscy, przy czym ci pierwsi w swoim widzeniu tej problematyki uwzględniali przede wszystkim (choć nie zawsze) źródła polskie, drudzy zaś – źródła żydowskie. Jeśli chodzi o historiografię polską, to pionierską rolę odegrały badania Jana Tomasz Grossa, autora pierwszych naukowych ujęć tematyki okupacji sowieckiej w omawianym okresie. Do najważniejszych publikacji tego autora należy wydana w języku angielskim monografia *Revolution from abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton 1988), w której – dzięki analizie zmian politycznych i społecznych, uruchomionych przez sowiecki podbój

terytorium państwa polskiego – przedstawił on także ewolucję stosunków polsko-żydowskich w sowieckiej strefie okupacyjnej. Ten sam autor przygotował zbiór polskich relacji dotyczących represji – w tym wypadku deportacji w głąb ZSRS – na obywatelach polskich, a we wstępie do tego zbioru wskazał na udział części kresowych Żydów w realizacji sowieckiej polityki represyjnej na terenach okupowanych w latach 1939–1941. Wydał też dwa eseje poświęcone wyborom do Zgromadzeń Ludowych tzw. Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy, zorganizowanym przez sowieckie władze okupacyjne 22 października 1939 r. oraz deportacjom lat 1940–1941 (*Wybory 22 X 1939* i *Wywózki do Rosji*), opublikowane w latach osiemdziesiątych na łamach emigracyjnego czasopisma „Aneks” (nr 45 i 46–47 z 1987 oraz 51–52 z 1988 r.)¹.

W 1986 r. na łamach tego samego periodyku (nr 41-42) ukazał się esej Aleksandra Smolara, opozycjonisty, emigranta politycznego i politologa, zatytułowany *Tabu i niewinność*, w którym autor poruszył zagadnienie stosunku Żydów (obywateli polskich) do państwa polskiego na ziemiach wschodnich II RP we wrześniu 1939 r. Podał przy tym różne przyczyny poparcia znacznej, a w każdym razie dobrze widocznej, części społeczności żydowskiej dla polityki Sowietów, przynajmniej na początku ich rządów na obszarach okupowanych. Opisał także poczucie krzywdy Polaków, ogromnie zaskoczonych tą nielojalnością, ale równocześnie nieskorych do uznania przedwojennych swoich własnych win polskich wobec żydowskich współobywateli żydowskich.

Badania problematyki polsko-żydowskiej, poświęcone także stosunkom polsko-żydowskim w sowieckiej strefie okupacyjnej, mogły się rozwijać dzięki działalności czasopisma naukowego „Polin”, wydawanego przez ośrodek studiów judaistycznych uniwersytetu w Oksfordzie. Publikacje na ten temat pojawiały się także w innych czasopismach naukowych².

---

¹ Zob. J.T. Gross, *Wstęp* [w:] „W czterdziestym nas, Matko, na Sibir zesłali”. *Rosja a Polska 1939–1942*, wybór i oprac. I. Grudzińska-Gross, J.T. Gross, Warszawa 1989, s. 28–29.

² Zob. m.in.: A. Żbikowski, *Jewish reactions to the Soviet arrival in the Kresy in September 1939*, „Polin. The Journal of Polish-Jewish relations” 2000, vol. 13, s. 66–68; M. Wierzbicki, *Polish-Jewish relations in Vilnius and the Vilnius region in the light of Polish, Jewish and Soviet sources in the years 1939–1941*, „Polin. The Journal of Polish-Jewish relations” 2006, vol. 19, s. 487–516; A. Żbikowski, *Poles and Jews in the Vilnius Region in 1939–1941*, „Darbai ir dienos” 2017, nr 67, s. 151–161 (DOI:10.7220/2335-8769.67.6).

Pierwszą z prac poświęconą stosunkom polsko-żydowskim pod okupacją sowiecką, a powstałą w Polsce (po upadku systemu komunistycznego w 1989 r.), było opracowanie Jerzego Roberta Nowaka *Przemilczane zbrodnie* (Warszawa 2017), traktujące o atakowaniu, mordowaniu i represjonowaniu obywateli polskich przez władze sowieckie i ich zwolenników. Autor skupił się na losach ofiar, podkreślając, że byli to głównie etniczni Polacy, ponieważ ludność polska stanowiła podporę rządów polskich na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej przed wybuchem II wojny światowej. Wśród sprawców wymienił żołnierzy i funkcjonariuszy sowieckich, ale podkreślił także niechlubną rolę niektórych sympatyków władzy sowieckiej, wywodzących się z miejscowej ludności białoruskiej, ukraińskiej i żydowskiej. Obszernie opisał udział prosowieckich Żydów w eksterminacji polskich elit politycznych i społecznych, reprezentowanych przede wszystkim przez inteligencję, a więc ziemian, nauczycieli, duchownych wyznania katolickiego, policjantów, oficerów Wojska Polskiego, osadników wojskowych i urzędników. Ludność żydowską ukazał zwłaszcza w kontekście jej masowego poparcia dla sowieckich władz okupacyjnych oraz wrogiego lub obojętnego nastawienia wobec państwa polskiego i jego warstw przywódczych. To zaś miało prowadzić, zdaniem autora, do wzrostu antagonizmów między Polakami i Żydami, a przede wszystkim wrogości ludności polskiej w stosunku do społeczności żydowskiej Kresów. W opracowaniu tym zabrakło krytycznego namysłu nad przyczynami niechętnych Polakom i Polsce lub obojętnych postaw Żydów, obywateli polskich, oraz krytyki źródeł, na których opierały się twierdzenia o antypolskiej, według autora, postawie przedstawicieli społeczności żydowskiej. Relacje, wspomnienia i dokumenty wygenerowane przez stronę polską zostały bowiem przyjęte *en bloc* jako wiarygodne, zaproponowana zaś w tej monografii wizja stosunków polsko-żydowskich została przedstawiona z punktu widzenia polskich ofiar represji i mordów.

Podobny obraz stosunków polsko-żydowskich zaprezentował Marek Jan Chodakiewicz w swojej monografii *Polacy i Żydzi. Współlistnienie – Zagłada – komunizm 1918–1955* (Warszawa 2001). Pisząc obszernie o stosunkach polsko-żydowskich przed wybuchem II wojny światowej i w jej trakcie, skupił się przede wszystkim na charakterystyce sytuacji ludności żydowskiej w II Rzeczypospolitej, jej stosunku do państwa polskiego i Polaków. Przeanalizował ponadto postrzeganie Żydów przez władze przedwojennej Polski oraz polskich sąsiadów, wyraźnie oddzielając

stosunki polityczne i społeczne między elitami obu narodów od relacji polsko-żydowskich w życiu codziennym, które często były nasycone większym pragmatyzmem, prowadzącym do zgodnego współżycia, niżby to wyglądało z perspektywy politycznej lub ideologicznej. Nie wspominał natomiast o wzroście antysemityzmu w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego na początku lat trzydziestych XX w., kiedy społeczności polska i żydowska musiały znaleźć sposób na łagodzenie negatywnych skutków pogorszenia się koniunktury ekonomicznej. Żydzi, zwłaszcza młodzi, szukali ratunku głównie w emigracji do Palestyny lub w radykalnej działalności politycznej, m.in. w szeregach organizacji komunistycznych. Polacy zaś – pozbawieni możliwości emigrowania na Zachód – usiłowali poszerzyć zakres działalności gospodarczej, wkraczając w obszary dotąd zarezerwowane dla Żydów, np. w sferę handlu, usług i wolnych zawodów. To prowadziło do zatargów i konfliktów, w których stroną atakującą i przeważającą liczebnie byli Polacy, zdeteminowani, by pozbyć się żydowskiej konkurencji, lub przekonani o słuszności ideologii nacjonalizmu, każącego wysuwać interes narodu polskiego przed interesy mniejszości narodowych II RP.

Opisując stosunki polsko-żydowskie pod okupacją sowiecką, Chodakiewicz starał się wprawdzie unikać generalizowania, jeśli chodzi o postawy ludności żydowskiej, ale przekonywał o znacznych prosowieckich sympatiach Żydów znajdujących się w sowieckiej strefie okupacyjnej. Przedstawił dramatyczny los żydowskich uciekinierów z niemieckiej strefy okupacyjnej, tzw. bieżęńców, pokazał także szkodliwą dla Polski i Polaków działalność żydowskich zwolenników komunizmu, w szczególności funkcjonariuszy sowieckiego aparatu okupacyjnego. W konsekwencji, zdaniem Chodakiewicza, wśród Polaków wzrastały nastroje antysemityczne, które ostatecznie doprowadziły do aktów agresji wobec Żydów po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej 22 czerwca 1941 r.

Historiografia zagraniczna

Od zakończenia II wojny światowej do schyłku wieku XX problematyka stosunków polsko-żydowskich nie znajdowała się w centrum zainteresowania historyków poza granicami Polski. Poruszano ją przeważnie na marginesie prac naukowych, dotyczących sytuacji ludności żydowskiej podczas okupacji sowieckiej lub losów Żydów w czasie Zagłady. Przykładem mogą być prace historyków izraelskich,

np. Bena Ciona Pinchuka, *Shtetl Jews under Soviet rule* (Cambridge, Massachusetts, 1990), Dova Levina, *The Lesser of Two Evils. East European Jewry under the Soviet Rule* (Philadelphia–Jerusalem 1995) oraz tego samego autora *Baltic Jews under the Soviets 1940–1946* (Jerusalem 1994) i *Żydzi wschodnioeuropejscy podczas II wojny światowej* (Warszawa 2005). Historycy ci, koncentrując się na losach ludności żydowskiej na obszarach II RP okupowanych przez ZSRS, prezentowali politykę sowiecką na tych terenach, zróżnicowane postawy Żydów (obywateli polskich) wobec Sowietów, w tym awans społeczny części ludności żydowskiej w sowieckiej rzeczywistości czy degradację przedstawicieli warstw zamożniejszych, a na tym tle przykłady potwierdzające tezę o pogarszających się stosunkach polsko-żydowskich w omawianym okresie i na opisywanym terytorium. Uznawali jednak, że główną przyczyną tego zjawiska nie były kolaboracja części ludności żydowskiej z Sowietami lub jej prosowieckie nastawienie, lecz raczej niechęć nieżydowskich mieszkańców ziem okupowanych do procesu emancypacji Żydów pod rządami sowieckimi. Omawiane monografie pozwalają zapoznać się z punktem widzenia ludności żydowskiej Kresów Wschodnich i obrazem interesującej nas problematyki, prezentowanym w historiografii izraelskiej, który zostanie nakreślony w dalszej części artykułu.

Kolejną publikacją, przedstawiającą stosunek historyków spoza Polski do zagadnienia relacji polsko-żydowskich pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941, jest praca zbiorowa *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet Occupied Poland* (red. E. Barkan, E. Cole, K. Struve, Leipzig 2007), stanowiąca pokłosie zorganizowanej w styczniu 2005 r. w Lipsku międzynarodowej konferencji naukowej, w której wzięła udział liczna grupa historyków badających dzieje II wojny światowej w Europie Środkowo-Wschodniej, III Rzeszy i Holokaustu. Wśród nich znaleźli się m.in. Omer Bartov, Amir Winer, Timothy Snyder, Anthony Polonsky, Norman Naimark, Jewgienij Rosenblat, Andrzej Żbikowski, Anna Bikont, Martyna Grądzka, Grzegorz Hryciuk, Rafał Wnuk i Marek Wierzbicki. W referatach przedstawiono zróżnicowane poglądy na kwestię relacji narodowościowych pod rządami sowieckimi, a dyskusja dotyczyła w dużej mierze sytuacji Żydów i stosunku innych narodów do ich roli pod okupacją sowiecką oraz częstych aktów przemocy antyżydowskiej, dokonywanych niejednokrotnie na masową skalę. Przedmiotem wymiany poglądów stały się głównie przyczyny fali napadów, samosądów, pogro-

mów i masowych zbrodni, która przetoczyła się przez tereny okupowane przez Sowieców wkrótce po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej (22 czerwca 1941 r.), a której ofiarą padli – oprócz współpracowników władz sowieckich – inni miejscowi Żydzi. Debata konferencyjna ujawniła różnorodność opinii historyków na temat stosunków etnicznych i społecznych na ziemiach polskich, okupowanych przez III Rzeszę i Związek Sowiecki, często uwarunkowanych odmiennością kultur narodowych, pamięci zbiorowej poszczególnych narodów oraz preferowanych interpretacji spornych wydarzeń.

Dwa spojrzenia na stosunki polsko-żydowskie pod okupacją sowiecką ziem polskich 1939–1941

Publikacja *Shared History – Divided Memory...* uświadamia, że po 1989 r. w środowisku historyków, w tym także polskich, pojawiły się znaczne rozbieżności co do oceny stosunków polsko-żydowskich pod okupacją sowiecką. Z czasem doprowadziły one do ugruntowania się dwóch odmiennych spojrzeń na tę problematykę, które od lat mniej więcej dwudziestu rywalizują ze sobą o „rząd dusz” czytelników z Polski oraz innych krajów świata. Pierwsze z nich można określić jako tradycyjne polskie podejście historiograficzne, drugie zaś jako podejście rewizjonistyczne. Ujęcie tradycyjne podkreśla wpływ wydarzeń okupacji sowieckiej na pogorszenie się stosunków narodowościowych na dawnych Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej, w tym także relacji między Polakami a Żydami, za sprawą kolaboracji przedwojennych przedstawicieli dużej części tej mniejszości narodowej z władzami okupacyjnymi, która uderzała w interesy ludności polskiej, np. wspierała sowiecką politykę represji antypolskich czy wręcz eksterminacji polskich elit politycznych i społecznych (ziemiaństwa, oficerów WP, kadry urzędniczej, nauczycieli, duchowieństwa oraz działaczy społecznych i politycznych) oraz likwidacji instytucji państwa polskiego na obszarach okupowanych.

W tym nurcie można wyróżnić wersję bardziej radykalną, której przedstawiciele (np. Jerzy Robert Nowak, Bogdan Musiał³) kładą nacisk głównie na ten właśnie aspekt dziejów Żydów i stosunków polsko-żydowskich, oraz umiarkowaną, której

---

³ Zob. B. Musiał, „Elementy kontrrewolucyjne rozstrzelać”. *Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, Warszawa 2001.

zwolennicy (np. Tomasz Strzembosz, Tomasz Szarota, Marek Wierzbicki⁴) wskazują wiele innych czynników warunkujących postawy Żydów wobec władz sowieckich i ludności polskiej, np. ich dyskryminację w okresie międzywojennym, obawy przed nadejściem Niemców, a także na zróżnicowanie tychże postaw. W pracy ostatniego ze wspomnianych historyków dokonano próby wyjaśnienia zjawiska bardzo widocznego wzrostu nastrojów antysemickich wśród ludności polskiej, argumentując, że wzrost ten nastąpił w wyniku pojawienia się dość często spotykanego w stosunkach społecznych mechanizmu przenoszenia odpowiedzialności na ogół członków danej grupy narodowościowej, kulturowej czy etnicznej za występki jej niektórych przedstawicieli. Jej aktualność potwierdzają współczesne zachowania społeczne np. wobec muzułmanów czy Arabów w następstwie zamachów terrorystycznych dokonywanych przez stosunkowo nieliczne skrajne ugrupowania islamistyczne.

Wierzbicki podkreśla, że u źródeł pojawienia się prosowieckich postaw niektórych Żydów leżał splot różnorodnych czynników. Pierwszym z nich były niekorzystne doświadczenia ludności żydowskiej z Polski przedwojennej, w której różne sfery życia publicznego były nacechowane antysemickimi uprzedzeniami. Dotkliwy kryzys gospodarczy lat 1929–1933, w rolnictwie trwający nawet do 1936 r., nasilił rywalizację między Polakami a Żydami na tle ekonomicznym. Jej konsekwencją było coraz częstsze przekonanie w wielu polskich środowiskach, że ludność żydowska jest zbędna i powinna być usunięta z Polski drogą mniej lub bardziej wymuszonej emigracji. Tę retorykę przejęły po śmierci marszałka Józefa Piłsudskiego w 1935 r. władze sanacyjne, rywalizujące z ruchem narodowym (endecją). Dlatego też rządy sowieckie, oferujące możliwość awansu społecznego bez względu na rasę i narodowość (przynajmniej w pierwszych miesiącach okupacji), spotykały się z przychylnością ludności żydowskiej. Inną determinantą stosunków polsko-żydowskich okazał się lęk przed nadejściem wojsk niemieckich lub przerażenie wielu Żydów polityką niemieckich władz okupacyjnych w centralnej i zachodniej Polsce. Należy podkreślić, że postawy Żydów wobec Sowietów, Polaków i pań-

---

⁴ M. Wierzbicki, *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 2007; T. Strzembosz, *Rzeczpospolita Podziemna. Społeczeństwo polskie a państwo podziemne*, Warszawa 2000; T. Szarota, *U progu Zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie*. Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno, Warszawa 2000.

stwa polskiego były zróżnicowane i w latach 1939–1941 podlegały ewolucji – od stosunkowo szerokiego poparcia dla władz okupacyjnych (jesienią 1939 r.) do coraz liczniejszych przejawów niezadowolenia i dystansowania się od ich polityki w następstwie trudności żydowskich uciekinierów z niemieckiej strefy okupacyjnej, tzw. bieżenców, z przystosowaniem się do nowej rzeczywistości (większość z nich została potem deportowana w głąb ZSRS), nacjonalizacji przemysłu, rzemiosła i handlu lub doświadczenia represji, np. z powodu aktywności na czarnym rynku.

Zwolennicy stanowiska rewizjonistycznego podkreślają natomiast, że u źródeł oskarżeń kierowanych wobec Żydów o ich udział w antypolskiej polityce okupanta sowieckiego leży polski antysemityzm, tzn. wpływające z rasowych uprzedzeń przekonanie, że Żydzi byli zauroczeni komunizmem i dlatego zdradzili Polskę – należała im się zatem kara w postaci odwetu ludności miejscowej (Białorusinów, Litwinów, Polaków i Ukraińców). Postawy Żydów wobec rzeczywistości okupacyjnej – w tym również wobec Polaków – były przy tym zróżnicowane i warunkowała je zmiana sytuacji społeczności żydowskiej pod rządami Sowietów, co wymusiło wybór skutecznej strategii przystosowania się do nowych warunków życia. W konsekwencji Żydzi przyjęli różne postawy przystosowawcze, wykorzystując możliwości oferowane im przez władzę sowiecką. Polacy zaś z powodu antysemityzmu nie potrafili dostrzec motywacji postępowania ludności żydowskiej, dopatrując się w nim przede wszystkim uprzedzeń antypolskich. Na przykład padające ze strony polskiej oskarżenia o entuzjastyczne i masowe witanie Armii Czerwonej zwolennicy stanowiska rewizjonistycznego przedstawiają jako złudzenie, które mogło powstać jedynie wskutek niechęci czy nawet wrogości wobec Żydów. Podobnie odnoszą się do przypisywania ludności żydowskiej masowej kolaboracji z Sowietami czy do innych przejawów nastrojów prosowieckich w postaci m.in. chętnego wstępowania przedstawicieli młodzieży żydowskiej do komunistycznej młodzieżówki, czyli Komsomołu.

Do czołowych reprezentantów tego nurtu historiograficznego należy zaliczyć Jana Tomasza Grossa, Andrzeja Żbikowskiego, Krzysztofa Jasiewicza i Witolda Mędykowskiego. Pierwszy z badaczy może być wręcz uznany za twórcę tego nurtu – w latach dziewięćdziesiątych XX w. zmienił on bowiem poglądy i odszedł od wzorców interpretacyjnych preferowanych w tradycyjnej historiografii polskiej. W swojej książce *Upiorna dekada. Trzy eseje na temat stereotypów wobec Polaków*,

Żydów, Niemców i komunistów (Warszawa 1999) dowodził, że oskarżenia Żydów o kolaborację z Sowietami przeciwko Polakom są rezultatem pielęgnowania przez ludność polską stereotypu Żyda komunisty („żydokomuny”), a nie odzwierciedleniem rzeczywistości. Podobną opinię powtórzył w swojej najsłynniejszej publikacji *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, która – choć traktuje o zbrodni na jedwabieńskich Żydach po zakończeniu okupacji sowieckiej – zawiera rozdział interpretujący wydarzenia z lat 1939–1941 jako potwierdzenie antysemickiego stereotypu funkcjonującego w polskiej mentalności. Jego późniejsza monografia, *Opowieści kresowe 1939–1941. Żydzi i Sowietci* (Kraków–Budapeszt–Syracuse 2019), zawiera już bardziej wyważone oceny zjawiska kolaboracji Żydów z sowiecką władzą okupacyjną, połączone ze słuszną konstatacją, że – choć niewątpliwie do niej dochodziło – obejmowała jednak stosunkowo niewielką część kresowej społeczności żydowskiej.

Do tego nurtu nawiązywały przez pewien czas publikacje Krzysztofa Jasiewicza, który w swojej monografii *Pierwsi po diable. Elity sowieckie w okupowanej Polsce 1939–1941* (Warszawa 2001) formułował daleko idące tezy na temat polskiego antysemityzmu, który miał deformować obraz rzeczywistości sowieckiej w oczach Polaków, głęboko (i zdaniem Jasiewicza, niesłusznie) przekonanych o kolaboracji ludności żydowskiej z Sowietami na szkodę II RP i jej obywateli. Jego poglądy na ten temat jednak ewoluowały i w kolejnych opracowaniach monograficznych przybrały postać mocno krytyczną wobec postaw ludności żydowskiej w stosunku do Polski i Polaków. Na przykład w pracy *Rzeczywistość sowiecka w świadectwach polskich Żydów* (Warszawa 2009) już nie zbagatelizował zjawiska żydowskiej kolaboracji z sowieckimi władzami okupacyjnymi, lecz w sposób jednoznaczny i niekiedy wręcz kategoryczny uznał ją za zjawisko powszechne, budzące słuszny gniew ludności polskiej, a ponadto kluczowe dla ukształtowania postaw Polaków wobec Żydów w czasie ich Zagłady (w latach 1941–1945). Zdaniem Jasiewicza, pamięć o żydowskiej niewdzięczności wobec Polski „za pierwszego Sowietę” (jak określano potocznie okres sowieckich rządów okupacyjnych) miała odgrywać decydującą rolę przy podejmowaniu przez wielu Polaków decyzji o odmowie udzielenia pomocy prześladowanym Żydom. Autor nie przedstawił jednak przekonujących dowodów na poparcie swoich tez (choć drobiazgowo udokumentował zjawisko współpracy części Żydów z władzami sowieckimi w latach 1939–1941, wykorzystując do tego

źródła polskie), a w analizie relacji polskich Żydów z tego okresu powołał się jedynie na świadectwa złożone przez nich w latach 1941–1942 w Armii Polskiej w ZSRS, pominął zaś równie ważny zbiór relacji żydowskich uciekinierów z Polski centralnej, zdeponowanych w zbiorach tzw. Archiwum (Emanuela) Ringelbluma (Oneg Szabat)⁵.

Najważniejszą publikacją tego nurtu historiograficznego, dotyczącą stosunków polsko-żydowskich, jest monografia Andrzeja Żbikowskiego *U genezy Jedwabnego. Żydzi na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej. Wrzesień 1939 – lipiec 1941* (Warszawa 2006). Jej celem jest przedstawienie losów społeczności żydowskiej ziem północno-wschodnich II RP oraz Białostoczczyzny i Łomżyńskiego w czasie okupacji sowieckiej ziem polskich lat 1939–1941 oraz pierwszego okresu okupacji niemieckiej tego obszaru, a więc miesięcy letnich 1941 r. Znalazła się tu także charakterystyka stosunków narodowościowych pod okupacją sowiecką ze szczególnym uwzględnieniem stosunków polsko-żydowskich. Autor przyjął założenie, że rozdziały dotyczące tego okresu powinny przedstawiać osobno dyskurs polski, żydowski i sowiecki na temat sytuacji Żydów i relacji między nimi a Polakami. Nie próbował przy tym konstruować całościowego, spójnego obrazu dziejów tej okupacji, uznał bowiem, że pamięć tych narodów jest tak zróżnicowana, iż historyk, choćby nawet bardzo chciał, nie może doszukać się w niej żadnych punktów stycznych. W konsekwencji każdy ze wspomnianych rozdziałów zawiera przegląd źródeł wytworzonych w obrębie jednej grupy narodowościowej lub w ramach sowieckiego aparatu okupacyjnego oraz charakterystykę wersji każdej z tych grup (polskiej, żydowskiej i funkcjonariuszy sowieckich). Dlatego ta część monografii przypomina raczej referat materiałowy, w którym dokonano przeglądu zawartości poszczególnych źródeł historycznych, przedstawienie zaś „różnych prawd o okupacji sowieckiej, wpływających z różnych źródeł”, i to w formie odmiennej od tradycyjnie stosowanej formuły narracyjnej, wprowadziło do niej zauważalny chaos i sprzeczności.

W odniesieniu do pierwszych miesięcy okupacji niemieckiej regionu łomżyńskiego i Białostoczczyzny Żbikowski zastosował klasyczną, tradycyjną metodę budowania narracji historycznej, używając do tego źródeł polskich, żydowskich

---

⁵ Zob. *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2000.

i niemieckich. Dzięki temu opis wydarzeń z tego okresu, a zwłaszcza mordów i pogromów dokonanych na ludności żydowskiej, ma postać logicznie powiązanego ciągu wydarzeń w układzie przyczynowo-skutkowym. Zdaniem autora, to nie prosowiecka postawa części ludności żydowskiej spowodowała wzrost antysemityzmu po stronie polskiej, lecz głęboko zakorzeniony w polskiej kulturze antysemityzm, który w sprzyjających warunkach doprowadził do wybuchu nienawiści i przemocy wobec Żydów. Żbikowski nie wyjaśnił jednak, dlaczego we wrześniu 1939 r., kiedy na omawianym obszarze rządzili przejściowo Niemcy, ludność polska – z wyjątkiem elementów kryminalnych, które z powodów rabunkowych atakowały zarówno Żydów, jak i Polaków – nie skorzystała z okazji, by dokonać masowych zbrodni na Żydach, a w czerwcu 1941 r., czyli po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej, w większości odnosiła się do ludności żydowskiej z wrogością, uciekając się niejednokrotnie do aktów brutalnej przemocy wobec jej przedstawicieli. Obarczył Polaków winą za mordy i pogromy na ludności żydowskiej, przypisując Niemcom jedynie rolę katalizatora tych wydarzeń.

Gdzie zatem leży prawda i kto ma rację w tym sporze? Rozstrzygnięcie tej kontrowersji nie jest łatwe, niemniej można ją wyjaśnić, sięgając do źródeł i publikacji naukowych, pochodzących spoza historiografii polskiej. Pozwala to bowiem zweryfikować poglądy polskich historyków i sprawdzić, czy dorobek historiograficzny innych narodów bądź środowisk kulturowych zawiera elementy tożsame z polskim dyskursem o okupacji sowieckiej ziem II RP lat 1939–1941. Takie treści możemy znaleźć np. we wspomnianych wyżej monografiach i artykułach naukowych, powstałych w kręgu historiografii izraelskiej, a szczególnie w pracach Pinchuka oraz Levina. Obaj autorzy wykazali, że społeczność żydowska ziem okupowanych musiała przystosować się do zmian pod rządami sowieckimi, tak aby zapewnić sobie optymalne warunki życia. Równocześnie korzystała z możliwości awansu społecznego, którą stwarzała rzeczywistość sowiecka, eliminująca (a często i eksterminująca) dotychczasowe, głównie polskie elity polityczne i społeczne. Wchodząc w struktury władzy okupacyjnej, przedstawiciele społeczności żydowskiej (a także białoruskiej, litewskiej, ukraińskiej i polskiej) zastępowali polskich urzędników, nauczycieli, policjantów i działaczy samorządowych, realizując przy tym politykę narzuconą przez władze sowieckie. Ta zaś przez znaczną część omawianego okresu miała charakter antypolski i zmierzała do usunięcia wszelkich

śladów państwowości polskiej z jej strukturami, instytucjami, przepisami i elitami. To wywoływało niezadowolenie Polaków, które często pogłębiało ich niechęć, a niekiedy nawet wrogość wobec ludności żydowskiej.

Wśród publikacji zawierających analizę postaw polskich Żydów pod okupacją sowiecką na uwagę zasługują prace Dova Levina, a zwłaszcza jego artykuł o sytuacji wileńskich Żydów w czasie okupacji sowieckiej Wilna między 19 września a 28 października 1939 r. Z opracowania wynika wyraźnie, że w ówczesnej sytuacji polityczno-militarnej, m.in. na skutek poczucia zagrożenia anarchią i perspektywą okupacji niemieckiej, społeczność żydowska grodu nad Wilią odniosła się w większości życzliwie do nowej władzy. Nastroje prosowieckie były rozpowszechnione zarówno w kręgach zwolenników lewicy społecznej, jak i miejscowego proletariatu, drobnomieszczactwa oraz inteligencji. Żywiono nadzieję na wprowadzenie równouprawnienia w stosunkach politycznych i społecznych wobec wszystkich grup narodowościowych i społecznych, z ludnością żydowską włącznie. Takie oczekiwania spowodowały masowy udział Żydów w entuzjastycznym powitaniu jednostek Armii Czerwonej i przychylne potraktowanie polityki władz sowieckich na terenie miasta i regionu.

Stosunkowo szeroki akces Żydów do organizacji i instytucji powoływanych przez władze okupacyjne miał zabezpieczać interesy społeczności żydowskiej w niepewnych czasach wojennych. Na przykład według dr. Szlomo Katza, zastępcy komendanta wileńskiej Gwardii Robotniczej (formacji o charakterze policyjnym, używanej do zwalczania przeciwników politycznych nowej władzy), przedstawiciele ludności żydowskiej stanowili ok. 90 proc. jej składu. Dane tego rodzaju mogą wyjaśniać przyczyny polskich pretensji do żydowskich mieszkańców miasta – oddziały Gwardii Robotniczej były bowiem odpowiedzialne za liczne aresztowania wśród polskiej, białoruskiej i żydowskiej elity społecznej oraz politycznej Wilna. To zaś pogłębiało strach wśród wileńskich Żydów i jeszcze bardziej uzależniało ich od sowieckich władz okupacyjnych⁶.

Inną publikacją dotyczącą problematyki postaw Żydów wobec władz sowieckich jest artykuł amerykańskiego historyka Anthony'ego Polonskiego, który jest

---

⁶ D. Levin, *Wileńscy Żydzi w dobie władzy radzieckiej, 19 IX – 28 X 1939 r.* [w:] *idem, Żydzi wschodnioeuropejscy podczas II wojny światowej*, Warszawa 2005, s. 11–53.

uznanym badaczem dziejów Żydów w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w., autorem m.in. kilkutomowej serii monograficznej *Jews in Poland and Russia*. Opisał w nim stosunek ludności żydowskiej do rzeczywistości sowieckiej po rewolucji październikowej, w kontekście sytuacji Żydów w Imperium Rosyjskim przed 1914 r., w czasie I wojny światowej oraz wojny domowej w Rosji. Wykazał, że wielu żydowskich inteligentów, zwłaszcza z młodszego pokolenia, chętnie włączyło się w budowę nowego porządku, który – usuwając uprzednie bariery administracyjne i kulturowe (np. antysemickie uprzedzenia i ograniczenia) – dawał im możliwość pełnego udziału w życiu społeczno-politycznym, zdobycia wykształcenia i realizacji osobistych aspiracji. Dzięki temu inteligencja żydowska, utożsamiając się z ustrojem sowieckim, uzyskała silną pozycję w dziedzinie kultury, administracji i twórczości artystycznej. To zaś wywoływało często nieprzychylnie reakcje przedstawicieli innych narodów Rosji, zwłaszcza Rosjan, przyzwyczajonych do swojej dominującej pozycji w okresie caratu i trwałego zmarginalizowania Żydów.

Podobny mechanizm, zdaniem Polonskiego, zadziałał na ziemiach polskich po zakończeniu II wojny światowej, co do pewnego stopnia potwierdza konstatacje polskich historyków na temat zaangażowania części Żydów (obywateli RP) w realizację celów politycznych państwa sowieckiego, które stały w sprzeczności z polską racją stanu. Ci Żydzi włączali się w nową rzeczywistość społeczno-polityczną Rosji i Polski, traktując to jako naturalny proces zmiany porządku, podczas gdy wielu przedstawicieli narodów Europy Środkowo-Wschodniej uznawało ich aktywne wspieranie władzy komunistycznej lub sympatyzowanie z nią za przejaw zdrady dotychczasowego narodu, dominującego w każdym z krajów, w którym instalowano dyktaturę sowiecką. Nasuwa się więc konkluzja, że rozbieżność interesów Polaków i Żydów, w połączeniu z odmienną oceną sytuacji, wyborem strategii przetrwania i rasowymi uprzedzeniami, prowadziła do wzajemnych animozji i wrogości. Mimo że w artykule Polonskiego zabrakło odniesień do okresu okupacji sowieckiej ziem polskich 1939–1941, to można założyć, iż w jej trakcie działały te same mechanizmy kształtujące stosunki polsko-żydowskie⁷.

---

⁷ A. Polonsky, *Jews and Communism in the Soviet Union and Poland* [in:] *Jews and Leftist Politics: Judaism, Israel, Antisemitism and Gender*, Cambridge 2017, s. 147–168.

Kolejną publikacją, pochodzącą spoza polskiej historiografii, która analizuje postawę ludności żydowskiej Kresów Wschodnich wobec sowieckich władz okupacyjnych i Polaków w latach 1939–1941, jest artykuł Jewgienija Rosenblata (żydowskiego historyka pochodzącego z położonego na terenie Republiki Białoruś Brześcia nad Bugiem), zatytułowany *Jewriei w systemie mieżnacyjonalnych otnoszenii w zapadnich oblastiach Bielarusi. 1939–1941*, opublikowany na łamach „Białoruskich Zeszyców Historycznych” (2000, nr 13). Jego autor następująco przedstawił stosunek części ludności żydowskiej do władz sowieckich na terenach okupowanych:

Obowiązujący [pod rządami sowieckimi – M.W.] internacjonalizm, równość narodów i narodowości, na zawsze zlikwidował wszystkie ograniczenia i zakazy, zrównywał Żydów w prawach z rdzenną ludnością republiki [Białoruskiej SSR – M.W.]. Właśnie dlatego masy żydowskie z entuzjazmem wzięły udział w odbudowie życia politycznego na włączonych terytoriach, wyrażając swoje prosowieckie nastroje. Na tym etapie [czyli jesienią 1939 r. – M.W.] z władzą współpracowały przede wszystkim elementy lewicowe (byli członkowie KPZB, KPP i inni). Jednak często, szczególnie w miasteczkach, popierały ją i tradycyjne żydowskie autorytety.

Przytoczone przykłady nie mają służyć ocenie skali i zakresu skomplikowanego zjawiska współpracy części ludności żydowskiej z Sowietami i jej stosunku do władz sowieckich w omawianym okresie, tym bardziej że zjawisko to ewoluowało, podobnie jak zmieniał się polski antysemityzm wobec Żydów (obywateli polskich) na terenach okupowanych przez Sowietów. Wskazują jedynie na występowanie współdziałania przedstawicieli środowisk żydowskich z sowieckim aparatem okupacyjnym i negatywnej oceny takiej postawy przez wielu miejscowych Polaków. Podobne procesy można było zaobserwować np. w społeczności białoruskiej, litewskiej lub ukraińskiej na ziemiach II RP, zaanektowanych przez ZSRS, co także skutkowało wzrostem napięć i wrogości między Polakami a Białorusinami, Litwinami i Ukraińcami. Ale współczesne historiografie białoruska, litewska i ukraińska nie negują tych faktów, dostrzegając ich umocowanie w licznych źródłach pierwotnych (polskich, sowieckich, żydowskich, białoruskich, litewskich i ukraińskich).

Podobnie traktuje je historiografia polska w odniesieniu do współpracowników władz sowieckich narodowości polskiej.

Zakończenie

Podsumowując, należy podkreślić, że badania nad stosunkami polsko-żydowskimi w ciągu ostatnich 30 lat znacznie się rozwinęły. Przyczynił się do tego upadek komunizmu w 1989 r. i zniesienie ograniczeń politycznych, które po zakończeniu II wojny światowej krępowały, a w praktyce skutecznie hamowały rozwój badań naukowych nad zagadnieniami, takimi jak okupacja sowiecka ziem polskich oraz relacje między Polakami a Żydami pod rządami sowieckimi. Dzięki tym zmianom już w latach dziewięćdziesiątych XX w. zaczęły się pojawiać pierwsze prace poświęcone tej problematyce, a wraz z nimi pierwsze różnice zdań. Przełomowe okazało się opublikowanie w 2000 r. książki Jana Tomasa Grossa *Sąsiedzi*, która wywołała w Polsce ogólnonarodową debatę nad zbrodnią w Jedwabnem, a także nad pamięcią zbiorową Polaków, w której ważne miejsce zajmowały stosunki polsko-żydowskie. W czasie tej dyskusji często pojawiał się wątek okupacji sowieckiej w kontekście jej wpływu na wzajemne stosunki między Polakami a Żydami oraz spór o wpływ wydarzeń lat 1939–1941 na przebieg mordów na Żydach na obszarach okupowanych przez Związek Sowiecki po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej.

Siłą rzeczy postawy Polaków i Żydów pod sowieckimi rządami okupacyjnymi nabrały szczególnego znaczenia – według jednych bowiem usprawiedliwiały lub przynajmniej tłumaczyły wrogość wobec ludności żydowskiej po 22 czerwca 1941 r., drugim zaś dostarczały dowodu rasowych uprzedzeń Polaków, które miały przesądzić o ich udziale w procesie Zagłady. Kontrowersje, które budziła ta kwestia, oddziaływały na rozwój badań naukowych w zakresie wprowadzania do obiegu naukowego nowych źródeł i ustaleń. Dzięki temu nasza wiedza na temat stosunków polsko-żydowskich podczas okupacji sowieckiej jest dziś znacznie większa niż 30 lat temu. Kluczową rolę odegrały w tym monografie naukowe autorstwa Marka Wierzbickiego oraz Andrzeja Żbikowskiego, które w sposób uporządkowany, rozległy i wyczerpujący informują o najważniejszych aspektach tego zagadnienia, w tym jego genezie, przebiegu i konsekwencjach. Ponadto – i to jest niezwykle cenne od strony naukowej – zaproponowały odmienne interpretacje tych samych

faktów, zastosowanie różnych ujęć metodologicznych, a w ich rezultacie zupełnie rozbieżne wnioski końcowe.

Tak odległe od siebie wizje stosunków polsko-żydowskich, zawarte w tych publikacjach monograficznych, uświadamiają, że mamy do czynienia z dwiema szkołami historiograficznymi, oferującymi własne propozycje całościowego wyjaśnienia stosunków między Polakami a Żydami na ziemiach II RP okupowanych przez Związek Sowiecki w pierwszym okresie II wojny światowej. Jedna z nich, wychodząc z tradycyjnych interpretacji tej problematyki, proponuje uznanie związku skutkowo-przyczynowego między kolaboracją stosunkowo niewielkiej części Żydów z Sowietami na szkodę Polski i Polaków a zauważalnym wzrostem antysemityzmu wśród ludności polskiej. Druga, określana mianem rewizjonistycznej, przekonuje, że pierwotny antysemityzm, głęboko zakorzeniony w polskiej psychice i kulturze, doprowadził do obarczania kresowych Żydów *en bloc* odpowiedzialnością za zdradę Polski i do traktowania oskarżeń tego rodzaju jako pretekstu do pozbawiania społeczności żydowskiej należnych jej praw oraz stosowania wobec jej przedstawicieli przemocy fizycznej, moralnej lub symbolicznej z pozbawianiem ich życia włącznie. Dlatego też wszelkie próby przypisywania ludności żydowskiej postawy prosowieckiej i działania na szkodę ludności polskiej stanowią jedynie wyraz uprzedzeń antyżydowskich i wypływają z poczucia winy Polaków za ich współudział w Zagładzie.

Pojawiają się przy tym naturalne pytania, czy jest możliwe zbliżenie tak odmiennych stanowisk, a w konsekwencji ustalenie jednej spójnej wizji relacji polsko-żydowskich oraz co jeszcze należałoby zbadać, aby nasza wiedza na ten temat stała się bogatsza. Moim zdaniem, należałoby potraktować naszą dotychczasową wiedzę o tej części problematyki polsko-żydowskiej jako hipotezę roboczą, która wymaga weryfikacji w toku nowych badań naukowych. Same zaś badania powinny wyjść od rezygnacji ze zdarzeniowej historii politycznej na rzecz historii społecznej, rozumianej jako badanie dziejów społeczeństwa II RP pod okupacyjnymi rządami sowieckimi przez analizę ewolucji bądź zaniku struktur społecznych, czynników gospodarczych, „długiego trwania” instytucji prywatnych, państwowych i samorządowych, zbiorowych i indywidualnych praktyk społecznych, strategii przetrwania, a ponadto czynników antropologicznych, takich jak mentalność, obyczaje, organizacja egzystencji zbiorowej oraz indywidualnej. Szczególną rolę w takich

badaniach winna odgrywać perspektywa życia codziennego, ukazująca realne problemy i wybory wszystkich grup społecznych i etnicznych ziem okupowanych, jak również mechanizm oddolnego formowania się postaw politycznych (zgodnie z popularną w anglosaskiej historiografii metodą *bottom-up*). Stałoby się wówczas możliwe wykorzystanie dorobku nauk społecznych (socjologii, psychologii, antropologii kulturowej czy politologii) w badaniach historycznych, co wzbogaciłoby ich możliwości narracyjne oraz interpretacyjne. Interdyscyplinarność jest od dawna ważnym postulatem w badaniach nad Holokaustem, wydaje się więc naturalne, że mogłaby również wzbogacić warsztat naukowy historyków zajmujących się stosunkami polsko-żydowskimi pod okupacją sowiecką.

Uzupełnieniem takich badań o charakterze oddolnym powinny się stać analizy mikrohistoryczne, zmierzające do prześledzenia wielkich procesów dziejowych w mikroskali, a więc na najniższych szczeblach życia społecznego, takich jak wioska, gmina, parafia, lokalne stowarzyszenie czy spółdzielnia rolna lub konsumencka. W ostatnich dziesięcioleciach pojawiło się wiele nowych trendów historiograficznych, kwestionujących rangę tradycyjnych metod badawczych, ale zastosowanie badań mikrohistorycznych do zagadnień związanych ze stosunkami narodowościowymi wydaje się najwłaściwsze. To właśnie w mikroskali najłatwiej jest znaleźć odpowiedź na pytanie, jak było, co stanowi sedno dociekań na polu relacji etnicznych. Problematyka ta przynosi bowiem nurtujące nas pytania o to, kto zawinił, kto był katem, a kto ofiarą, dlaczego dochodziło do aktów przemocy, współpracy czy obojętności na cierpienie przedstawicieli innej grupy narodowościowej. Badania mikrohistoryczne pomogłyby zweryfikować dotychczasowe widzenie stosunków polsko-żydowskich pod warunkiem przestrzegania zasady uczciwości badawczej, polegającej na uznawaniu wymowy faktów płynących z analizowanych źródeł, a nie ich naginania do tez postawionych z góry.

Kolejnym postulatem jest rozwój badań porównawczych, które pozwoliłyby na spojrzenie z dystansu na problematykę postaw Żydów i Polaków. Powinny mieć one różne kierunki, np. powinny się zająć porównaniem stosunków polsko-żydowskich do relacji ludności żydowskiej z innymi narodami Europy Środkowej i Wschodniej okupowanymi przez Sowieców, czyli Litwinami, Łotyszami, Estończykami, Białorusinami, Ukraińcami, Rumunami. Pomocne w tym względzie mogłyby być badania takich historyków, jak Ben Cion Pinchuk, Dov Levin, Jewgienij Rozenblat,

Marek Wierzbicki czy Witold Mędykowski. Porównania mogłyby obejmować także różne okresy, np. wrzesień 1939 i czerwiec–lipiec 1941 r., lub postawy Polaków i Żydów wobec różnych doświadczeń i wydarzeń okupacji sowieckiej, m.in. represji (np. deportacji w głąb ZSRS), legalnego życia kulturalnego i społecznego, uczestnictwa w życiu gospodarczym, postrzegania rzeczywistości sowieckiej.

Moim zdaniem, badania stosunków polsko-żydowskich powinny zostać również rozszerzone o analizę stosunków ludności polskiej z innymi narodami Kresów Wschodnich II RP, tak by można było zaobserwować ich dynamikę, specyfikę oraz determinanty ich ewolucji w omawianym okresie. Badania tego rodzaju inicjował Marek Wierzbicki, a ich wyniki opublikował w monografii dotyczącej relacji polsko-białoruskich na ziemiach północno-wschodnich przedwojennego państwa polskiego w latach 1939–1941⁸.

Jednym z rezultatów tych poszukiwań badawczych jest zauważenie dwóch ważnych tendencji. Pierwszą z nich okazało się zaangażowanie części ludności białoruskiej we współpracę z okupacyjnymi władzami sowieckimi na różnych polach, w tym m.in. w budowanie struktur nowej władzy czy eksterminację polskich elit kresowych. Drugą tendencją wynikała z wpływu tego procesu (w połączeniu ze zwiększeniem roli Białorusinów w życiu politycznym i społecznym obszarów okupowanych) na pogorszenie stosunków między Polakami a Białorusinami. W trakcie badań stwierdzono także zauważalne pogorszenie stosunków między Polakami a Litwinami i Polakami a Ukraińcami. Te ustalenia wskazują na działanie podobnego mechanizmu gwałtownego i znaczącego pogorszenia stosunków narodowościowych na obszarach okupacji sowieckiej. Mechanizm ten miał charakter uniwersalny, dotyczył bowiem wszystkich grup narodowościowych i etnicznych, również Polaków i Żydów. Pozwala to spojrzeć szerzej oraz z większym dystansem na stosunki polsko-żydowskie – działały w nich te same mechanizmy konfliktu interesów, które pojawiały się w przypadku wszystkich narodów kresowych RP. Tak widoczna zmiana stosunków narodowościowych na gorsze oznaczała fiasko polityki narodowościowej przedwojennej Polski. Problematyka ta wymaga dalszych badań w przyszłości.

---

⁸ Zob. np. M. Wierzbicki, *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941*, Warszawa 2007.

Innym przykładem badań porównawczych, mogących rzucić więcej światła na losy Żydów na obszarach okupowanych przez ZSRS w latach 1939–1941, jest artykuł Levina, poświęcony sytuacji ludności żydowskiej na Łotwie pod rządami sowieckimi w latach 1940–1941. Zdaniem autora, zadowolenie okazywane przez wielu Żydów o przekonaniach komunistycznych, lewicowych czy niezaangażowanych politycznie z powodu wkroczenia jednostek Armii Czerwonej w czerwcu 1940 r., wyrażające się entuzjastycznym powitaniem wojsk sowieckich, a gdzieś tam ich czynnym wsparciem przeciwko jednostkom armii łotewskiej stało się jednym z powodów narastania wrogości do Żydów w szerokich kręgach ludności łotewskiej. Doszło wówczas do licznych napaści na Żydów oraz innych aktów przemocy, które stworzyły atmosferę pogromową w łotewskich miastach. Z jednej strony, sowieckie władze okupacyjne rozwiązały tradycyjne organizacje żydowskie, z drugiej zaś wielu Żydów, zwłaszcza młodych, starało się wykorzystać możliwości stwarzane przez nowy ustrój społeczno-polityczny. Wstępowali więc licznie na uniwersytety, do partii komunistycznej i Komsomołu, a także do wspomnianej już Gwardii Robotniczej. Ten rodzaj zaangażowania pogłębił jeszcze bardziej wrogość ludności łotewskiej do Żydów, doprowadzając wśród większości Łotyszy do ugruntowania przekonania, że ludność żydowska jest bezpośrednim zapleczem władzy komunistycznej.

Nie zwracano uwagi na to, że znaczna część Żydów odnosiła się z dystansem do nowej władzy, próbując jedynie przystosować się do nowej rzeczywistości. Nastroje antysemickie wzmocnił udział funkcjonariuszy sowieckich narodowości żydowskiej w masowych represjach, takich jak aresztowania i deportacje z czerwca 1941 r. Tego nastawienia nie zmieniło objęcie deportacją również tysięcy przedstawicieli ludności żydowskiej, uznanych przez władze sowieckie za element wrogi lub niepewny. Dlatego w chwili wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej łotewscy Żydzi padli ofiarą przemocy najpierw ze strony Łotyszy, a dopiero później okupacyjnych władz niemieckich. Podobnie wyglądał mechanizm pogorszenia stosunków litewsko-żydowskich na okupowanej przez Sowietów Litwie i włączonej do niej Wileńszczyźnie, stanowiącej przed II wojną światową część państwa polskiego⁹.

---

⁹ D. Levin, *Żydzi w okresie władzy sowieckiej na Łotwie, 1940–1941* [w:] *Żydzi wschodnioeuropejscy...*, s. 55–82; V. Sirutavicius, „A close, but very suspicious and dangerous neighbour”: *Outbreaks of antisemitism in inter-war Lithuania*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 2013, vol. 25, s. 245–262; A. Edin-

Ważne wydaje się również podejście do źródeł historycznych związanych z tą problematyką. Szkoła rewizjonistyczna proponuje traktowanie świadectw żydowskich ocalańców z Zagłady „z zaufaniem”, tzn. bez krytycyzmu tradycyjnie postulowanego w metodologii badań historycznych, co wydaje się ryzykowne, bo kwestionuje sens nauki jako krytycznego namysłu nad światem i zastanym zasobem wiedzy. O wiele płodniejszy intelektualnie, a związku z tym pożyteczniejszy z naukowego punktu widzenia jest – moim zdaniem – postulat krytycyzmu wobec wszelkich źródeł, które ze swej natury mają charakter subiektywny i jako takie wymagają starannej weryfikacji. W tym wypadku polegałby on na wzajemnym konfrontowaniu źródeł historycznych, wytworzonych w obrębie poszczególnych grup narodowych, np. polskiej, żydowskiej, białoruskiej, ukraińskiej, litewskiej, łotewskiej czy estońskiej, które – choć stanowią odzwierciedlenie subiektywnej pamięci historycznej poszczególnych wspólnot narodowych – mogą nie tylko tworzyć odrębne, subiektywne narracje historyczne, lecz także służyć obiektywizacji rozbieżnych wizji przeszłości. Świadoma rezygnacja z tego zabiegu prowadzi do pozbawienia nas możliwości choćby zbliżenia się do prawdy na temat kwestii, które wciąż stanowią przedmiot ostrego kontrowersji.

Obowiązkiem badaczy jest więc podjęcie wysiłku na rzecz zredukowania „etnicznego” patrzenia na przeszłość, a więc zdystansowania się od narracji historycznych wytwarzanych na bazie pamięci grup etnicznych i narodowościowych. Chodzi więc raczej o wykorzystanie źródeł i wyobrażeń tworzonych w obrębie poszczególnych wspólnot narodowych i etnicznych do możliwie maksymalnego zredukowania subiektywizmu, czyli wypracowania jak najbardziej obiektywnego spojrzenia na historię stosunków polsko-żydowskich, i szerzej, stosunków narodowościowych na ziemiach wschodnich II RP, szczególnie w odniesieniu do tak skomplikowanego i kontrowersyjnego tematu, jak dzieje okupacji sowieckiej ziem polskich 1939–1941.

Już wstępne próby na tym polu pokazują, że np. stereotypowo dezawuowane polskie świadectwa wytworzone w środowisku Polaków represjonowanych

---

tas, *Jews, Lithuanians and the Holocaust*, Vilnius 2003, s. 82–88; D. Levin, *The Jews of Vilna under Soviet Rule, 19 September – 28 October 1939*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 1996, vol. 9, s. 107–137; M. Wierzbicki, *Polish-Jewish relations in Vilna and the Region of Western Vilna under Soviet occupation, 1939–1941*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 2006, vol. 19, s. 487–516.

przez okupacyjne władze sowieckie są bardziej obiektywne, niż się do tej pory wydawało. Jak ustalili w swoich pracach Krzysztof Jasiewicz i Marek Wierzbicki, Polacy opowiadający o przebiegu represji sowieckich nie skupiali się wyłącznie na udziale w nich ludności żydowskiej, lecz dostrzegali sprawców wywodzących się z innych społeczności narodowych i etnicznych Kresów Wschodnich, nie wyłączając przedstawicieli ludności polskiej. Prawdopodobnie źródła żydowskie niosą ze sobą znaczny potencjał obiektywizmu, niemniej winny być poddawane takiej samej weryfikacji i obiektywizacji jak źródła polskie, aby uczynić zadość fundamentalnej regule krytycznej analizy dokumentów historycznych, na której oparte jest każde autentyczne badanie naukowe.

BIBLIOGRAFIA

- Archiwum Ringelbluma. *Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2000.
- Chodakiewicz M.J., *Polacy i Żydzi. Współistnienie – Zagłada – komunizm 1918–1955*, Warszawa 2001.
- Edintas A., *Jews, Lithuanians and the Holocaust*, Vilnius 2003.
- Gross J.T., *Opowieści kresowe 1939–1941. Żydzi i Sowietci*, Kraków–Budapeszt–Syracuse 2019.
- Gross J.T., *Revolution from abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton 1988.
- Gross J.T., *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000.
- Gross J.T., *Upiorna dekada. Trzy eseje na temat stereotypów wobec Polaków, Żydów, Niemców i komunistów*, Warszawa 1999.
- Gross J.T., *Wstęp [w:] „W czterdziestym nas, Matko, na Sibir zesłali”*. *Rosja a Polska 1939–1942*, wybór i oprac. I. Grudzińska-Gross, J.T. Gross, Warszawa 1989.
- Gross J.T., *Wybory 22 X 1939, „Aneks” 1987*, nr 45, 46–47.
- Gross J.T., *Wywózki do Rosji, „Aneks” 1988*, nr 51–52.
- Jasiewicz K., *Pierwsi po diable. Elity sowieckie w okupowanej Polsce 1939–1941*, Warszawa 2001.
- Jasiewicz K., *Rzeczywistość sowiecka w świadectwach polskich Żydów*, Warszawa 2009.
- Levin D., *Baltic Jews under the Soviets 1940–1946*, Jerusalem 1994.
- Levin D., *The Jews of Vilna under Soviet Rule, 19 September – 28 October 1939*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 1996, vol. 9.
- Levin D., *The Lesser of Two Evils. East European Jewry under the Soviet Rule*, Philadelphia–Jerusalem 1995.
- Levin D., *Wileńscy Żydzi w dobie władzy radzieckiej, 19 IX – 28 X 1939 r.* [w:] *idem, Żydzi wschodnioeuropejscy podczas II wojny światowej*, Warszawa 2005.
- Levin D., *Żydzi w okresie władzy sowieckiej na Łotwie, 1940–1941* [w:] *Żydzi wschodnioeuropejscy podczas II wojny światowej*, Warszawa 2005.
- Musiał B., *„Elementy kontrrewolucyjne rozstrzelać”. Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, Warszawa 2001.

- Nowaka J.R., *Przemilczane zbrodnie*, Warszawa 2017.
- Pinchuk B.C., *Shtetl Jews under Soviet rule*, Cambridge, Massachusetts, 1990.
- Polonsky A., *Jews and Communism in the Soviet Union and Poland* [w:] *Jews and Leftist Politics: Judaism, Israel, Antisemitism and Gender*, Cambridge 2017.
- Rosenblat J., *Jewriew w systemie mieźnacyjonalnych odnoszenii w zapadnich obłastiach Bielarusi. 1939–1941*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2000, nr 13.
- Sirutavicius V., „A close, but very suspicious and dangerous neighbour”: *Outbreaks of antisemitism in inter-war Lithuania*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 2013, vol. 25.
- Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet Occupied Poland*, red. E. Barkan, E. Cole, K. Struve, Leipzig 2007.
- Smolar A., *Tabu i niewinność*, „Aneks” 1986, nr 41–42.
- Strzembosz T., *Rzeczpospolita Podziemna. Społeczeństwo polskie a państwo podziemne*, Warszawa 2000.
- Szarota T., *U progu Zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie. Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno*, Warszawa 2000.
- Wierzbicki M., *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941*, Warszawa 2007.
- Wierzbicki M., *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 2007.
- Wierzbicki M., *Polish-Jewish relations in Vilna and the Region of Western Vilna under Soviet occupation, 1939–1941*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 2006, vol. 19.
- Wierzbicki M., *Polish-Jewish relations in Vilnius and the Vilnius region in the light of Polish, Jewish and Soviet sources in the years 1939–1941*, „Polin. The Journal of Polish-Jewish relations” 2006, vol. 19.
- Żbikowski A., *Jewish reactions to the Soviet arrival in the Kresy in September 1939*, „Polin. The Journal of Polish-Jewish relations” 2000, vol. 13.
- Żbikowski A., *Poles and Jews in the Vilnius Region in 1939–1941*, „Darbai ir dienos” 2017, nr 67 (DOI:10.7220/2335-8769.67.6).
- Żbikowski A., *U genezy Jedwabnego. Żydzi na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej. Wrzesień 1939 – lipiec 1941*, Warszawa 2006.

STRESZCZENIE

Artykuł jest próbą zestawienia, prezentacji i analizy, a zarazem przedstawienia ogólnej oceny stanowisk historiografii polskiej oraz anglosaskiej (zachodniej) i izraelskiej wobec charakteru relacji polsko-żydowskich na ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie okupacji sowieckiej tych obszarów (1939–1941). Przybliżono w nim stan badań naukowych (historycznych) na temat stosunków polsko-żydowskich, prowadzonych od lat osiemdziesiątych XX w. do czasów współczesnych. Omówiono główne nurty badawcze, publikacje, a także spojrzenia na najważniejsze i najbardziej kontrowersyjne wydarzenia związane z tą problematyką. Wskazano m.in. na funkcjonowanie w historiografii polskiej dwóch rywalizujących ze sobą szkół historycznych, odmiennie interpretujących i oceniających najistotniejsze zagadnienia relacji między Polakami a Żydami w interesującym nas okresie. Końcowe konkluzje artykułu zawierają postulaty badawcze mogące przyczynić się do dalszego pogłębienia analizy i znajomości omawianego zagadnienia.

SŁOWA KLUCZOWE

Polacy • Żydzi • okupacja sowiecka • antysemityzm • kolaboracja
• badania historyczne